

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/408-411>

Emin Teymur oğlu Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eminmmdv98@gmail.com

İNFORMASIYA, İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *informasiya hüququ, informasiya qanunvericiliyi, informasiya, informasiya sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi*

INFORMATION, INFORMATION SYSTEMS AND LEGAL PROBLEMS OF INFORMATION SECURITY

Summary

According to the legal literature, information and information systems are objects of information-legal relations. Information is facts, opinions, information, news or other information created or obtained as a result of any activity, regardless of the date of its creation, form of presentation and classification. An information system is a regulated set of information technologies and documents. Information security means the protection of information and the infrastructure that serves it from unacceptable, harmful or accidental or intentional threats to the participants of the information relationship. In short, the protection and defense of the interests of the subjects of information relations is understood. This article examines information, information systems, current legal issues of information security.

Key words: *information law, information legislation, information, information systems, information security*

Giriş

İnformasiya və onun fəlsəfi, sosial, hüquqi mahiyyəti ilə bağlı bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu fenomenin genişspektli xarakteri ilə əlaqədar olaraq, ədəbiyyatda ona müxtəlif nəzər-nöqtələrindən yanaşılır. Mənbələrdə “informasiya” anlayışının latın sözü olan “informatio” (lat. *informatio* - məlumatlandırmaq, formaya salmaq) sözündən yarandığı göstərilir. Fəlsəfi anlamda informasiya məlumatların (məlumat vermənin) köməyi ilə real dünyanın təsviri, əks olunan müxtəliflik, fərqlilik kimi nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilir. Məlumat vermə isə informasiyanın nitq, mətn, şəkil, qrafik, cədvəl, elektron və s. formada təqdim olunması deməkdir. Burada əks etdirən obyekt əks olunan obyekt haqqında məlumatları özündə birləşdirir və belə əks olunmanın 4 növünün – elementar, bioloji, sosial, texniki-kibernetik informasiyanın meydana çıxmasına gətirib çıxarır. (1, s. 170)

Bəşəriyyət yarandığı gündən cəmiyyət dövrün tələblərindən irəli gələrək, dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, elm və texnika sahəsində əldə olunan nailiyyətlər nəticə etibarilə cəmiyyətin müxtəlif sferalarına öz təsirini göstərmiş və bu da informasiya inqilablarının baş verməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatın təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, bəşər tarixinə beş informasiya inqilabı məlumdur. Birinci informasiya inqilabı nitqin meydana gəlməsi, ikinci informasiya inqilabı yazının, üçüncü informasiya inqilabı XV əsrdə İohann Quttenberq (1399-1468) tərəfindən çap presinin, dördüncü informasiya inqilabı (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfinin nəticəsi olaraq teleqraf, telefon və radionun, beşinci informasiya inqilabı (XX əsrin ortalarında) mikroprosessor texnologiyasının ixtirası və fərdi kompüterlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. 1969-cu ildə ARPANET-in (internetin əsası bu şəbəkə ilə qoyulmuşdur) işə salınması vahid şəbəkənin formalaşmasına gətirib çıxardı.

Sadalanan bu əməliyyatlar hər biri informasiya proseslərinin tərkibinə daxildir. Lakin informasiya anlayışını yalnız informasiya prosesi çərçivəsində məhdudlaşdırmaq onun texniki termin kimi qəbul olunmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də müəlliflərin yanaşmasını birmənalı şəkildə qəbul etmək düzgün hesab olunmur. “İnformasiya – yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlardır”. (3)

İnformasiya hüququ informasiya sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən kompleks bir hüquq sahəsidir. Məhz həmin münasibətlər informasiya hüququnun predmetini təşkil edir. İnformasiya hüquq münasibətləri informasiya sahəsində yaranan və informasiya hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin məcmusudur. İnformasiya hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin bir növü olduğu üçün

bir sıra ümumi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir: 1) bu münasibətlər hüquqi formaya malikdir, yəni hüquq normaları ilə tənzimlənir; 2) informasiya hüquq münasibətlərinin tərəfləri hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər; 3) informasiya hüquq münasibətləri şüurlu-iradəvi mahiyyətə malikdir, yəni bu münasibətlər bir tərəfdən subyektin şüurlu-iradəvi fəaliyyətinin məhsulu olan hüquq normaları əsasında əmələ gəlir, digər tərəfdən isə iştirakçılar hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini öz iradəvi, şüurlu hərəkətləri vasitəsilə həyata keçirirlər. İnformasiya hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitam verilməsi subyektin iradəsinə uyğun şəkildə baş verir; 4) informasiya hüquq münasibətləri subyekt, obyekt və məzmunundan ibarət olan müəyyən tərkibə malikdir; 5) informasiya hüquq münasibətlərinə dövlət tərəfindən təminat verilir və lazım gəldikdə onlar dövlətin məcburetmə vasitələri ilə qorunur.

“İnformasiya-hüquq münasibətləri informasiya sahəsində informasiya ilə əlaqədar olaraq yaranır, inkişaf edir və xitam olunur; informasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarının tanınması, təminatı və müdafiəsi üzrə dövlət siyasətini əlaqələndirir; informasiya hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi zamanı (informasiya və informasiya obyektlərinin spesifik və hüquqi əlamətlərini nəzərə almaqla) ictimai-hüquqi və mülki-hüquqi metodların tətbiqi xüsusiyyətlərini əks etdirir”. (5, s. 98)

İnformasiya hüquq münasibətlərinin obyekt qismində geniş mənada informasiya sahəsi, dar mənada isə informasiya hüquq münasibətinin təbiətindən irəli gələrək, informasiya, informasiya ehtiyatları, informasiya sistemləri və s. obyektlər çıxış edir. İnformasiya sahəsi informasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, istehsalı, emalı, ötürülməsi, yayılması, məhvi, utilizasiyası informasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiyanın mühafizəsinin təşkili, informasiya təhlükəsizliyi üzrə münasibətləri əhatə edir.

İnformasiyanın əks olunması informasiya ehtiyatlarını formalaşdırır ki, bu ehtiyatlar da informasiya hüquq münasibətlərinin obyektlərinə daxildir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə, informasiya ehtiyatları – informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, habelə ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir. İnformasiya ehtiyatları sırasında internet informasiya ehtiyatları xüsusi çəkiyə malikdir. İnternet informasiya ehtiyatı - internet şəbəkəsində yaradılan, informasiyanın yayılması üçün istifadə olunan, müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatıdır. İnformasiya ehtiyatları informasiya sistemlərində toplandığı üçün bu sistemlər, onların yaradılmasında tətbiq olunan informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri də informasiya hüquq münasibətlərinin obyektləri qismində çıxış edir.

İnformasiya sistemi informasiyanın yaradılması, yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması zamanı, hesablama və rabitə texnikasını tətbiq etməklə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemləri ilə sənədlərin nizamlanmış məcmusudur. İnformasiya sistemi informativ və interaktiv hissələrdən ibarət olur. İnfomativ hissə istifadə və müraciət üçün daim açıqdır, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məlumatlardan, informativ xidmətlərdən və interaktiv xidmətlər barədə məlumatlardan ibarətdir. İnteraktiv hissə isə fərdi məlumatların mühafizəsi, habelə elektron sistem vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların və istifadə olunan elektron xidmətlərin dəqiq və ünvanlı həyata keçirilməsini hədəfləyir. İnformasiya sisteminin interaktiv hissəsi gücləndirilmiş xüsusi vasitələrlə ümumi giriş və ya ümumi əlyətərliyi məhdudlaşdıran müxtəlif autentifikasiya mexanizmləri ilə təchiz olunmalıdır.

Müasir informasiya sistemləri mürəkkəb texniki və texnoloji xarakter daşıyan struktur komponentlərindən təşkil olunmuşdur. İlk komponent olan informasiya sisteminin proqram-texniki vasitələri - müvafiq sistemdən istifadə üzrə xidmətlər göstərilməsini, müraciət edən və ya istifadəçilərin tələbləri üzrə informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsini, əgər informasiya sistemi elektron-interaktiv sistem üzrə fəaliyyət göstərsə, portalın fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini təmin edir. İnformasiya sisteminin digər struktur komponenti informasiya sisteminin ehtiyat mərkəzidir ki, bu da sistemin fəaliyyətinin dayanıqlılığını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə yaradılır. Ehtiyat mərkəzinə paralel olaraq, alternativ ehtiyat mərkəzi də yaradıla bilər və bu halda informasiya sisteminin proqram-texniki vasitələrinin nüsxəsi bu mərkəzdə saxlanılır. İnformasiya sisteminin fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini, operativ və keyfiyyətli xidmət göstərilməsini, o cümlədən elektron informasiya mübadiləsinin təmin etmək üçün sistemin digər komponenti olan telekommunikasiya kanallarından istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may tarixli 2007-ci il 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”na görə, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin xüsusi marağında olan bir istiqamət olduğu üçün “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.6-cı maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqlarını müəyyənləşdirir ki, bura daxildir: məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının təmin edilməsi; informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi; informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi; dünya rabitə və informasiya sistemində daxil olma.

İnformasiya sahəsində əsas təhdidlər dedikdə, informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu, informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər, dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər, digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi, informasiya sisteminə və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər başa düşülür. (4)

Qanunun 20-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülməli olan əsas tədbirlərin siyahısını müəyyənləşdirir. Bura daxildir: 1) Azərbaycan Respublikasında informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistemin yaradılması və möhkəmləndirilməsi; 2) dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və qabaqlayıcı məlumatların toplanılması; 3) informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi; 4) dövlət sirlərinin qorunmasının hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; 5) kibercinayətlərə qarşı mübarizə; 6) informasiya təhlükəsizliyinin və azadlığının təmin olunması.

Analoji normalar Milli Strategiyalarda da öz əksini tapmışdır. 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyada informasiya təhlükəsizliyinin təminatı dedikdə, informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması, elektron cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması, milli maraqları nəzərə almaqla vətəndaşların və bütün təşkilatların təhlükəsiz olaraq informasiya əldə etmək və ondan istifadə etmək hüquqlarının təmin olunması üçün şəraitin yaradılması, o cümlədən vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyini təmin edən mühitin yaradılması başa düşülür.

2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya isə bu siyahını bir qədər də genişləndirir və dövrün tələblərindən irəli gələrək, yeni fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutur. Məsələn, elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi; kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi; uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün “təhlükəsiz internet” mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması və s.

Azərbaycanın müasir informasiya təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti hüquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodlarla təmin olunur. Hüquqi metodlar informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların, informasiya təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ metodiki sənədlərin işlənilməsi və hazırlanması və qəbulunu nəzərdə tutur. Təşkilati-texniki metodlara informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinə təhlükə yaradan texniki qurğuların, proqramların aşkarlanması və s. daxildir. İqtisadi metodlar isə informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində iqtisadi tədbirlərin görülməsi və onların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır. (2, s. 184)

Respublikamızda dövlət sirrinin qorunmasına dair hüquqi bazanın yaradılması və digər tədbirlərin icrası dövlətin təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləcək hərəkətlərin qarşısını almaqla ölkə daxilində informasiya təhlükəsizliyini təmin etmiş olur. Burada “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı xüsusi qeyd edilməlidir. Fərmana görə, Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Departamentinin bazasında Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki vasitələr barədə təlimatların hazırlanmasını, onlara tövsiyələrin verilməsini, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir, ümumi internet trafikində qlobal kiberhücumların qarşısını almaq məqsədilə milli internet operatoru ilə birlikdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini həyata keçirir və s.

Nəticə

Belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, informasiya təhlükəsizliyi nəzəri anlayış olmaqdan daha çox, təcrübə istiqamətdə təhlil olunmalı, mübarizə tədbirləri yalnız beynəlxalq deyil, milli səviyyədə də aparılmalıdır. Hal-hazırda dövlətlər öz informasiya sistemlərinin məxfiliyini elektron vasitələrlə yetərinə

qorumağa nail olurlar və bu da siyasi, hərbi və iqtisadi sahədə törədilən kibershücumların sayını azaltmışdır. Lakin psixoloji hücumların necə təhlükəli olması və daha ağır nəticələrə gətirib çıxarması dünya ictimaiyyətinin diqqətindən bir qədər kənar qalmışdır. Hesab etmək olar ki, belə psixoloji hücumlar xalqların mənəviyyatının pozulması nəticəsində sonda bütün sahələrə (hərbi, siyasi, iqtisadi) öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu istiqamətdə respublikamızda aparılan işləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya Hüququ: Dərslik. Bakı, 2019, 447 s.
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2016, s. 184
3. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/3525>
4. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/5455>
5. Копылов В.А. Информационное право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005, с. 98

Rəyçi: h.f.d A.İbrahimova

Göndərilib: 18.04.2021

Qəbul edilib: .21.04.2021